

Ю. О. Тополь
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права

УДК 340.158 “1917-1938”

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРІЇ ПРАВOROЗУМІННЯ (1917-1938 рр.)

Історія правової думки перших двох десятиліть радянської влади — надзвичайно важливий період у формуванні офіційної доктрини праворозуміння, що не зазнала принципових змін протягом усього подальшого часу існування СРСР. В статті на основі аналізу праць провідних представників юридичної науки даного періоду в контексті нової соціально-політичної та історичної дійсності прослідковується еволюція наукових уявлень щодо поняття та змісту категорії “право”.

Ключові слова: право, праворозуміння, юридичний світогляд, правова доктрина, нормативний тип праворозуміння, позитивістський тип праворозуміння, психологічний тип праворозуміння.

Історія правової думки перших двох десятиліть радянської влади недостатньо висвітлена в працях як вітчизняних науковців, так і представників юридичної науки постсоціалістичних країн, що виникли на теренах колишнього СРСР. Монографічних досліджень з означеної проблеми немає: йдеться про праворозуміння радянського періоду взагалі чи концепцію права в межах визначеного нами хронологічного періоду часу. Нечисельні публікації, що з’явилися в 70-80-х роках минулого століття, не можуть претендувати на комплексний та всебічний аналіз питань, пов’язаних зі становленням та формуванням офіційної теорії права в СРСР протягом перших двох десятиліть радянської історії [1, с. 9].

Обраний нами період є надзвичайно важливим, тому що саме в цей період радянської історії сформувалася та доктрина праворозуміння, яка в майбутньому не зазнала принципових змін та доповнень.

Метою цієї статті є проаналізувати, як в умовах перших післяреволюційних десятиліть радянської влади в процесі багаточисельних дискусій про долю права в новій соціально-історичній та практичній дійсності стали виникати різні напрямки і підходи до трактування права і як в подальшому, внаслідок курсу партії та формування “єдино вірної”, офіційної теорії праворозуміння, виникла та доктрина права, що була абсолютно домінуючою до часів розпаду СРСР в серпні 1991 році.

Історія правової думки 1917-1938 років — це історія боротьби проти права в його немарксистському значенні і розумінні. Юридичний світогляд минулих епох розглядався як суто буржуазний, а тому такий, що не має права на існування. Почався пошук нової пролетарської правової ідеології.

Доктрину нового революційного, пролетарського права як знаряддя здійснення задач держави диктатури пролетаріату обґрунтував нарком юстиції, перший радянський генеральний прокурор Д. І. Курський.

Право в умовах диктатури пролетаріату, згідно з Д. І. Курським, — це вияв інтересів пролетаріату, знаряддя здійснення диктатури пролетаріату. Він підкреслював, що нове “пролетарське комуністичне право виражає інтереси класу, що прийшов до влади, — пролетаріату”. Класовий, політичний інтерес пролетаріату, його соціально-політичний ідеал, на думку Курського, не залишають місця для визнання і захисту прав

і свобод окремого індивіда [2, с. 72]. Він розглядав пролетарське право як перехідне до нового “своєрідного” правопорядку робітничо-селянської держави. В силу цього важливим джерелом правотворчості Курський розглядав “революційні народні суди”, особливо виділяючи те, що “в своїй основній діяльності — кримінальній репресії — народний суд абсолютно вільний і керується, перш за все, своєю правосвідомістю” [2, с. 89].

Буржуазне право за Д. І. Курським в нових історичних умовах відкидається в силу того, що радянська влада зруйнувала “всі три інститути буржуазного права: стару державу, кріпацьку сім’ю і приватну власність. Стару державу замінили Ради; на зміну кріпацькій і кабальній сім’ї приходять сім’я вільна і впроваджується громадське виховання дітей; приватна власність замінюється власністю пролетарської держави на всі знаряддя виробництва” [2, с. 96]. Не заперечуючи того факту, що нова соціально-політична та історична дійсність вимагала нового правопорядку, зауважимо, що реалізація цих положень в реальність перших післяреволюційних років проходила у вигляді “воєнного комунізму”, котрий, навіть за оцінкою Д. І. Курського, був “системою примусових норм”.

З переходом до НЕПу Д. І. Курський намагався обґрунтувати правовий характер Радянської держави. У 1922 р. він писав: “Державний лад РСФСР, незважаючи на незакінчену ще боротьбу Радянської влади з її ворогами, по сутності стає правовим” [2, с. 106]. Причому, на його переконання, правовий характер радянської держави був на той час більш виразним і переконливим, ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Тимчасовий відступ до неповського (буржуазного) права Д. І. Курський, апелюючи до нового законодавства і кодексів початку 20-х років, розглядав як утвердження нового, пролетарського права і правопорядку.

Спроба видати диктатуру пролетаріату за правову державу була дуже непереконливою. Навіть сам автор цієї ідеї розглядав новий правопорядок як дуже своєрідний в “робітничо-селянській державі”. Цю своєрідність Курський розумів як обмеження і підпорядкування дозволених прав інтересам диктатури пролетаріату.

Неповське право не гарантувало навіть задекларованих майнових прав громадян, на що звертав увагу Д. І. Курський: “Наше зобов’язальне право, його головна особливість буде полягати в тому, що тут інтереси держави повинні превалювати над інтересами особистих прав окремих громадян” [2, с. 109].

В умовах НЕПу цивільно-правові відносини часто регулювалися нормами кримінального права. В цьому зв’язку Д. І. Курський відзначав, що в боротьбі проти свободи цивільного обігу “приходиться кримінальними нормами регулювати відносини там, де в буржуазно-розвиненому праві вони регулюються в порядку цивільному” [2, с. 116].

Якщо ж мати на увазі особисті та політичні права і свободи громадян радянської держави періоду НЕПу, то їхня гарантія була здебільшого декларативною. В той же час значна категорія громадян була або обмежена в політичних правах, або взагалі позбавлена цих прав. У подібній ситуації ідея про правовий характер радянської країни, сформульована Д. І. Курським на початку 1920-х років, є достатньо сумнівною і непереконливою.

Положення про право як знаряддя диктатури пролетаріату були характерні і для представників інших напрямків радянської теорії права даного періоду. При всьому різноманітті підходів до права вони розглядали його через призму задач і цілей диктатури пролетаріату.

Значну роль у становленні радянської теорії права відіграв відомий юрист Петро Іванович Стучка (1865-1932 рр.). Він автор відомої на той час праці “Революційна роль права і держави”, укладач Декрету про суд № 1. Як стверджував сам автор, вирішальну роль у формуванні його правосвідомості мала стаття Ф. Енгельса та К. Каутського “Юридичний соціалізм”. Сприймаючи ідею цієї статті про те, що юридичний світогляд нового часу — це класичний світогляд буржуазії, П. І. Стучка заявив про необхідність сформулювати начала нового, революційно-марксистського праворозуміння.

Основними началами нового праворозуміння П. І. Стучка проголошував:

1) обумовленість права певної історичної епохи матеріальним базисом суспільства, матеріальними (економічними) суспільними відносинами;

- 2) класовий характер права;
- 3) право як надбудова над базисом;
- 4) революційно-діалектичний метод у протилежність формально-логічному підходу [3, с. 19].

Автор виділяв три сторони права. Перш за все, це його конкретна форма — рівень виробничих відносин, досягнутих даним суспільством: базисна форма права. Цей рівень знаходить свій вираз в двох надбудовчих формах права: законодавчих нормах і правосвідомості (правовій ідеології) [3, с. 16].

Визначаючи необхідність “особливого радянського права”, П. І. Стучка бачив цю особливість у тому, що радянське право є пролетарським правом. Це право він ототожнював з соціалістичними виробничими відносинами.

П. І. Стучці належить класичне для СРСР 1920-х років визначення права: “Право — це система (або порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам пануючого класу і охороняється його організованою силою” [3, с. 69]. Дана формула є типовим зразком уявлень про класовий характер права.

П. І. Стучка розповсюджував на “пролетарське право” планову систему. Критикуючи радянський Цивільний кодекс періоду НЕПу за його буржуазність, даний автор заявляв: “Наш кодекс, навпаки, повинен ясно і відверто показати, що і цивільний кодекс в цілому підпорядкований соціалістичній плановості робочого класу” [3, с. 77].

Критично сприймаючи дане положення, окремі науковці інтерпретують його таким чином, що ідея витискування права (як буржуазного явища) планом (як соціалістичним знаряддям) мала широке розповсюдження і відображала принципову несумісність права і соціалізму [4, с. 126].

Ні про яке витискування права планом мова не йшла. По-перше, П. І. Стучка не міг не розуміти, що майнові і деякі особисті немайнові відносини, врегульовані Цивільним кодексом, не вичерпують усього кола суспільних відносин. Існують й інші відносини, які мають бути упорядковані правом. По-друге, даний автор пропонував органічно поєднати планові регулюючі начала господарювання з правовим впливом на економічну діяльність і не більше того. До речі, ідея сама по собі достатньо раціональна і слухна в умовах сьогодення.

Підхід П. І. Стучки до праворозуміння, що кваліфікується як класово-соціологічний, не позбавлений сенсу в силу того, що для нього поняття “система”, “порядок” (йдеться про суспільні відносини) позбавлені будь-якої юридичної специфіки і власне правового навантаження. Звідси і його позиція щодо абсолютного ототожнення права з суспільними, економічними відносинами.

Спробою пристосувати психологічну теорію права до уявлень про класове, пролетарське право, не поступаючись одночасно принциповими положеннями марксистської правової доктрини, зробив Михайло Андрійович Рейснер (1868-1928 рр.).

Свою заслугу в області марксистського праворозуміння він бачив у тому, що вчення Петражицького про інтуїтивне право (правові емоції) було поставлено на “марксистське підґрунтя”, “в результаті чого отрималось не інтуїтивне право взагалі, котре могло там і тут давати індивідуальні форми, пристосовані до певних суспільних умов, а саме справжнє класове право, котре у вигляді права інтуїтивно формувалось поза будь-яких офіційних рамок в лавах пригніченої і експлуатованої маси” [5, с. 37].

Аргументуючи свій підхід до права, М. А. Рейснер в роботі “Право. Наше право. Чуже право. Загальне право” марксистське уявлення про право тлумачив у тому сенсі, що кожен клас, а не тільки політично пануючий, відповідно до становища даного класу у суспільстві і особливостей своєї колективної психіки творить власне, реально існуюче і діюче інтуїтивне право. Так, при капіталізмі він виділяє не тільки буржуазне, але й пролетарське та селянське право. В свою чергу, в умовах соціалістичного правопорядку, в умовах панування пролетарського права продовжує своє існування право селянське і навіть буржуазне.

Вся історія права, на думку М. А. Рейснера, — це історія його угасання. Поступово необхідність у правовій регламентації суспільних відносин зменшується, а з побудовою

комунізму воно зникне назавжди.

У праві (як і в державі) М. А. Рейснер бачив ідеологічну конструкцію (форму), засновану на психологічних переконаннях того чи іншого класу. Згідно з М. А. Рейснером, “право як ідеологічна форма, побудована з допомогою боротьби за рівність і справедливість, заключає в собі два основних моменти. По-перше, вольову сторону або одностороннє “суб’єктивне право”. По-друге, пошук загального правового ґрунту і утворення на основі домовленості двостороннього “об’єктивного права”. Лише там можлива правова боротьба, де є можливість знаходження такого ґрунту [5, с. 96].

Так зване загальне право (загальний правопорядок) М. А. Рейснер характеризує як компроміс і поєднання наявних в даному суспільстві суб’єктивних класових прав. Така ситуація має місце як при капіталізмі, так і в державі, що виникає після соціалістичної революції. Він пояснює: “І буржуазна держава, і наша радянська так само включає в свій загальний правопорядок і право пролетарське, селянське та буржуазне. Одного тільки права у нас немає — це права землевласницького в сенсі приватного землеволодіння, хоча ми маємо грандіозного поміщика в особі самих Рад, що володіють великою кількістю маєтків у вигляді радянських господарств” [5, с. 116]. Різниця лише в тому, стверджує він, що при капіталізмі пануюче положення у загальному правопорядку займає право буржуазії, а в радянському правопорядку — пролетарське право.

Розуміючи, що державно-правова, соціально-економічна і політична дійсність в умовах воєнного комунізму і НЕПу суттєво відрізнялися, М. А. Рейснер вважає, що в умовах перших післяреволюційних років (воєнного комунізму) соціалістичне право робітничого класу “зробило спробу свого найбільш повного втілення”, в той час як в умовах НЕПу “прийшлося посилити елементи буржуазного права і буржуазної державності, котрі і без того природно входили до складу соціалістичного правопорядку” [5, с. 129].

При всій своєрідності класово-психологічної концепції права М. А. Рейснера вона в своїх основних характеристиках і підходах залишається в руслі марксистського праворозуміння. Його класове тлумачення інтуїтивного права заперечує сутність (якщо не спотворює) психологічного праворозуміння. У Петражицького, родоначальника теорії психологічного права, йдеться не про колективну, класову психологію на основі життєвого досвіду, емоцій і переживань певної спільноти людей, а про індивіда з його правовою психікою та переживаннями.

Для більшості радянських вчених першого післяреволюційного десятиліття класовий підхід до права зводився до визнання права пролетарського. Дуже своєрідно класовий підхід до права був реалізований в працях відомого радянського вченого-юриста Євгена Броніславовича Пашуканіса (1891-1937 рр.). Він був автором багатьох праць з теорії держави і права, міжнародного права, історії права і політичних вчень.

Основна праця Є. Б. Пашуканіса — “Загальна теорія права і марксизм (Досвід критики основних юридичних понять)”, що була видана у 1924 р. В цій та інших своїх роботах, спираючись на теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму (“Капітал” і “Критика Готської програми” К. Маркса, “Анти-Дюрінг” Ф. Енгельса, “Держава і революція” В. І. Леніна) з проблем праворозуміння, Є. Б. Пашуканіс стверджував, що буржуазне право — це історично найбільш розвинутий, останній тип права. З цього постулату логічною була його ідея про те, що поява у майбутньому будь-якого нового типу права (постбуржуазного права) в принципі неможлива. З цих позицій він заперечував можливість існування “пролетарського права”, заявляючи наступне: “Відмирання категорій буржуазного права зовсім не означає заміни їх новими категоріями пролетарського права” [6, с. 18]. Подібне бачення історичної долі права йшло в руслі марксистсько-ленінської доктрини суспільного розвитку, згідно з якою диктатура пролетаріату означає відмирання як держави, так і права.

Право минулих епох і, перш за все, право буржуазне Є. Б. Пашуканіс виводив з “мінових відносин”, розглядаючи його як відображення взаємовідносин власників товарів, як результат розвитку у суспільстві товарно-грошових відносин. Саме це і обумовило, на його переконання, утвердження правових начал (правової форми) як в приватних, так і в публічних відносинах. “Відношення власників товарів, — писав він, — це те соціальне

відношення, неминучим відображенням котрого є форма права” [6, с. 21]. Це зближення Є. Б. Пашуканісом форми права і форми товару і було тим підґрунтям, з якого він генетично виводив право з мінових відносин власників товарів. У силу цього його теорія права отримала в літературі назву мінової.

Є. Б. Пашуканіс розрізняв право як об’єктивне соціальне явище (правове відношення) і право як сукупність норм. “Юридичне відношення, — підкреслював він, — це первинна клітинка правової тканини, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух. Право як сукупність норм поруч з цим є не більш, ніж позбавлена життя абстракція” [7, с. 41]. Право, на його переконання, не можна зводити до норм чи правил. Згідно з Є. Б. Пашуканісом, норма права, що встановлена державою, ще не є правом: “Норма права як така, якщо вона видана як державний закон, представляє собою лише симптом, згідно з яким можна судити з певною долею ймовірності про виникнення в найближчому майбутньому відповідних відносин” [7, с. 57].

Одночасно у нього було абсолютно правильне уявлення про обумовленість норм права реально існуючими суспільними відносинами: “Норма прямо, — підкреслював він, — виводиться з існуючих відносин” [7, с. 69]. Однак принципово помилковим було ототожнення усіх суспільних відносин з правовими відносинами. По-перше, не усі суспільні відносини об’єктивно потребують правового регулювання і піддаються правовій регламентації. По-друге, суспільні відносини стають правовими тільки при умові їхнього упорядкування нормами права. Таким чином, правовим поглядам Є. Б. Пашуканіса притаманні певна суперечливість та непослідовність.

Всі теоретичні правові постулати, сформульовані даним автором, на його глибоке переконання, можна адаптувати до того етапу людської цивілізації, який передував соціалізму. В цьому зв’язку прихильники теорії нового пролетарського права, не сприймаючи позицію Є. Б. Пашуканіса, відзначили, що запропоновані ним абстрактні характеристики права можна віднести лише до буржуазного права. Подібна критика не мала ніякого сенсу, тому що сам автор дотримувався цієї ж позиції. Однак ця критика мала за мету доказати те, що для “пролетарського права” потрібні інші узагальнюючі поняття. “Вимагаючи для пролетарського права своїх нових узагальнюючих понять, — відповідав він своїм опонентам, — цей напрямок є нібито революційним. Однак він фактично проklamує безсмертя форми права, тому що він прагне вирвати цю форму з тих певних історичних умов, котрі забезпечили їй повний розквіт, і оголосити її здатною до постійного оновлення. Відмирання категорій буржуазного права зовсім не означає заміни їх новими категоріями пролетарського права, так само як відмирання категорій вартості, капіталу, прибутку і т. д. при переході до розвинутого соціалізму не буде означати появи нових пролетарських категорій вартості, капіталу, ренти і т. д.” [8, с. 129].

Наведений аргумент Є. Б. Пашуканіса свідчить про його стійке несприйняття “ідеї безсмертя права” як регулятора суспільних відносин у будь-якому цивілізованому, державно-організованому суспільстві, включаючи і суспільство соціалістичне. Разом із тим він ще раз наголошує про обумовленість права “певними історичними умовами”, виключаючи, однак, історичні умови (об’єктивну реальність) нової, радянської дійсності з переліку тих факторів, що об’єктивно детермінують соціалістичне право.

Правовий нігілізм Є. Б. Пашуканіса за перебігом часу зазнав суттєвих змін в напрямку поступового визнання нового “радянського права” з його “особливою, специфічною природою”. Подібна еволюція його поглядів була обумовлена рішучою критикою запропонованої ним концепції права опонентами. Разом з тим прийшло розуміння і того беззаперечного факту, що так звана революційна правосвідомість та політична революційна доцільність в умовах державно-організованого суспільства не спроможні гарантувати належний порядок суспільних відносин.

Є. Б. Пашуканіс робить спробу відсутність (відповідно до марксистської доктрини) справжнього права і держави в умовах диктатури пролетаріату подати як наявність нового, “несправжнього радянського права”, приреченого у майбутньому на відмирання.

Однак перемога соціалізму і нові соціально-історичні реалії, пов’язані з

усвідомленням того факту, що соціалізм — це довготривалий за історичним виміром проміжок часу, вимагали перегляду правової позиції. Одночасно пряма орієнтація на політизацію юридичної науки, що спостерігалася з кінця 20-х років (в дусі тогочасної політичної практики і курсу партії на боротьбу проти правих і лівих, проти опортунізму і буржуазної ідеології), підпорядкування правової теорії вимогам існуючої кон'юнктури проявилися в нових установках на трактовку права як “форми політики пролетаріату”, “однієї з форм політичного впливу пролетаріату”.

Безумовно, на представників різних напрямків праворозуміння кінця 20-х — на початку 30-х років суттєво впливала і загальна духовно-ідеологічна та політична ситуація в країні. Під впливом партійних рішень і практичних установок про НЕП, колективізацію, індустріалізацію, загострення внутрішньополітичної боротьби різних “ухилів” щодо подальшої стратегії соціалістичного будівництва радянські науковці суттєво коректували свої підходи до проблем права.

Поштовхом до “ревізії” та переоцінки правових уявлень став виступ Л. Кагановича з установчою доповіддю в Інституті радянського будівництва і права Комуністичної академії (4 листопада 1929 р.).

Звинувативши вчених-правників у тому, що вони опинилися в полоні буржуазної юридичної методології, Л. Каганович в якості прикладу застосування “буржуазно-юридичного методу” наводив положення про підпорядкованість усіх органів державної влади в своїй діяльності закону, праву, що дозволяло нібито характеризувати радянську державу на той час як державу правову.

Зрозуміло, що це твердження, навіть в умовах тимчасового і обмеженого допущення ряду норм буржуазного права (хоча реально це були норми цивільного права) в умовах НЕПу було у волаючому протиріччі з реаліями диктатури пролетаріату. Однак одного з головних керманівців радянської держави відповідність теоретичних концепцій реаліям зовсім не турбувала. Головним для нього було — зорієнтувати науковців на апологію держави диктатури пролетаріату, яка з міркувань тогочасної доцільності та благої мети побудови світлого комуністичного майбуття не повинна бути обмежена жодними законами.

Розглядаючи місце і роль законів в умовах диктатури пролетаріату, Л. Каганович був максимально відвертим: “У нас є закони. Наші закони визначають функції і коло діяльності окремих органів державної влади. Але наші закони визначаються революційною доцільністю в кожен конкретний момент” [1, с. 16].

Боротьба проти “буржуазного юридичного світогляду” вимагала радикальної переоцінки правових поглядів, що були напрацьовані в період 20-х років, в епоху НЕПу, коли мала місце творча атмосфера наукового пошуку і дискусій в середовищі представників юридичної науки (навіть якщо цей пошук був в руслі марксистської доктрини праворозуміння).

Кожен з тогочасних напрямків праворозуміння активно підключився до компанії критики та самокритики на “правовому фронті”. Науковці поспішали внести свій “вагомий доробок” в обґрунтування практики згортання дозволених в період НЕПу норм буржуазного права, у виправдання насильницьких, антиправових методів “наступу соціалізму по всьому фронту” заради індустріалізації та колективізації країни.

В цих умовах чітко визначилась боротьба між двома основними напрямками в радянському праворозумінні того часу: позиціями Є. Б. Пашуканіса і П. І. Стучки. Але ця боротьба була достатньо умовною і штучною. Фактично йшло змагання за опанування партійних настанов в галузі права та адаптацію цих настанов до існуючої політичної кон'юнктури.

У відповідь на звинувачення з кінця 20-х років на адресу його теорії праворозуміння Є. Б. Пашуканіс “самокритично” визнав недоліки своєї правової позиції. Це визнання реально означало відмову від своєї попередньої позиції в напрямку отожднення права і політики, тлумачення права як однієї з форм політики або навіть “елемента політики”.

У свою чергу П. І. Стучка виступав ініціатором формулювання “генеральної лінії” на правовому фронті. Ця “генеральна лінія”, на його переконання, мала базуватися на трьох принципових положеннях марксистської доктрини права — визнанні революційної

матеріалістичної діалектики, класового характеру будь-якої держави і права і трактування саме суспільних відносин, а не норми права (статті закону) як основи права [3, с. 45].

Свою попередню позицію 20-х років П. І. Стучка пояснював тим, що він знаходився під впливом буржуазної соціологічної школи права, яка і визначила його позицію щодо праворозуміння на той час.

Спроба сформулювати єдину, правильну позицію в питаннях праворозуміння була зроблена на I Всесоюзному з'їзді марксистів-державників і правників у 1931 р. Однак ця спроба була невдалою. Після тривалої дискусії позиція, сформульована з'їздом, носила еkleктичний і суперечливий характер. Резолюція з'їзду, визнаючи пролетарську класову сутність радянського права, в той же час заперечувала концепцію "пролетарського права". Це пояснювалось домінуванням на з'їзді прихильників Є. Б. Пашуканіса, їхнім прагненням спасти доктринальні уявлення про буржуазне "рівне право" після пролетарської революції.

Таким чином, з'їзд виявився неспроможним сформулювати єдиний підхід, "генеральну лінію" у питанні праворозуміння. Спорі між прихильниками різних концепцій стали лише більш жорсткими.

Перемога соціалізму вимагала від наукового середовища нового бачення проблем права з урахуванням реальної дійсності і разом з тим дотриманням постулатів марксистської доктрини праворозуміння.

В цих умовах Є. Б. Пашуканіс в 1936 р. висунув концепцію соціалістичного права. Відмовляючись від своєї попередньої позиції щодо "буржуазності" будь-якого права, називаючи свої попередні уявлення щодо права "антимарксистською плутаниною", Є. Б. Пашуканіс почав тлумачити радянське право як право соціалістичне з самого початку його виникнення. "Велика соціалістична Жовтнева революція, — пояснював він, — нанесла удар капіталістичній приватній власності і поклала початок новій соціалістичній системі права. В цьому основне і головне для розуміння радянського права, його соціалістичної сутності як права пролетарської держави" [7, с. 192].

В руслі нового підходу до праворозуміння Є. Б. Пашуканіс та його прихильники стали видавати буржуазне "рівне право", яке щодо соціалізму прогнозували класики марксизму-ленінізму, вже за "соціалістичне право". Саме з цих позицій Є. Б. Пашуканіс критикував тих вчених (особливо П. І. Стучку), хто виявився неспроможним в положеннях класиків про буржуазне "рівне право" вбачати право соціалістичне.

Концепція соціалістичного права в умовах перемоги соціалізму була природним логічним продовженням уявлень про наявність якогось небуржуазного, пролетарського, радянського права.

В історії радянської юридичної науки особливе місце займає Народа з питань науки радянської держави і права, що проходила влітку 1938 р. Організатором наради був А. Я. Вишинський, на той час директор Інституту права і одночасно Генеральний прокурор СРСР. У роботі цього представницького форуму брали участь понад 600 науковців, викладачів вищої школи.

Мета наради полягала у тому, щоб сформулювати офіційну теорію права як загальнообов'язкову, "єдино вірну" і з цих позицій покінчити з тими підходами в праворозумінні "ворожого" і "антирадянського" змісту, що мали місце в попередні роки. На нараді були засуджені як "вороги народу" такі відомі юристи того часу, як Є. Б. Пашуканіс, П. І. Стучка та М. А. Рейснер.

Загальна тональність усіх виступів була спрямована на викриття положень з питань права "троцькістсько-бухаринської банди на чолі з Є. Б. Пашуканісом та іншими зрадниками". Разом з тим була поставлена мета на основі нового визначення права сформулювати задачі науки теорії держави і права та галузевих юридичних наук.

На протилежність багаточисельним підходам до розуміння права, що мали місце раніше, на Нараді була сформульована офіційна радянська теорія праворозуміння, виразником і послідовним провідником якої був А. Я. Вишинський. За результатами роботи Народи в остаточній редакції було прийнято наступне визначення права, запропоноване ним: "Право — сукупність правил поведінки, що виражають волю

пануючого класу і встановлюються у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних пануючому класу” [9, с. 39].

Дане визначення означало, що “буржуазне” право притаманне капіталістичному суспільству, а соціалізму буде відповідати власне соціалістичне право. Оскільки соціалізм представляє собою перехідний етап до комуністичного суспільства без держави і права, то соціалістичне право необхідно вважати вершиною в розвитку права.

Відповідно до матеріалів Наради, призначення права як сукупності або системи правил (законів) полягає в “турботі про підпорядкування членів суспільства пануючим в даному суспільстві класовим інтересам” [10, с. 87].

Визначення права, запропоноване А. Я. Вишинським і одноголосно підтримане учасниками Наради, увійшло в радянську літературу як “нормативний” підхід до права. У цьому визначенні класовий підхід до права доповнювався нормативізмом, коли право і закон фактично ототожнюється.

Тип праворозуміння, прийнятий Народою, є позитивістським, оскільки — з точки зору розрізнення і співвідношення права і закону — в його основі лежить ототожнення права і законодавства (діючого, позитивного права — закону). Право виводиться з наказів влади і втілюється у законодавстві. Саме тому на Нараді було прийнято і таке формулювання: “Радянське право є сукупністю правил поведінки, встановлених у законодавчому порядку владою трудящих” [10, с. 44].

Дехто з сучасних науковців наголошує на умовності кваліфікації підходу, запропонованого і сприйнятого Народою, як позитивістського. Ця умовність зумовлена тим, що даний підхід фактично не юридичний позитивізм, а, навпаки, позитивізм антиюридичний. Кваліфікація даного варіанта як антиюридичного підходу обґрунтовується тим, що за право тут видаються неправові офіційні владно-наказові правила (норми).

Зазначимо, що ідея про умовність кваліфікації типу праворозуміння, прийнятого в 1938 році як позитивістського, має право на існування в силу того, що в основі правових приписів, що походили від влади (тогочасного радянського державно-політичного режиму), нерідко були свавілля та політична доцільність. Однак це зовсім не може бути підставою для несприйняття позитивістського типу праворозуміння тільки на тій підставі, що суб’єктом правотворення виступає держава, абстрагуючись від того, про який тип держави йде мова. Край алогічним є положення про те, що позитивістська теорія права завжди створює видимість права там, де його немає і бути не може.

Непримиренна критика позитивного права (або позитивістського підходу до праворозуміння) з боку окремих науковців деколи занадто категорична, непереконалива та сумнівна. Так, Л. В. Петрова заявляє, що “звернення до західної філософії права дає змогу переконатися в антипозитивістській сутності англо-саксонської і романо-германської правової сім’ї” [11, с. 3-4].

Як слушно зауважує Р. І. Кондратьєв: “Це не зовсім так. Що стосується романо-германської школи права (країни Західної Європи, крім Англії), то в цих країнах існує і застосовується розвинуте законодавство і говорити про антипозитивістську його сутність немає підстав” [12, с. 36].

Несприйняття позитивістської концепції права, яке притаманне поглядам Л. В. Петрової, не витримує випробування, якщо її адаптувати до сучасної державно-правової дійсності демократичних, цивілізованих країн. Вона стверджує: “Позитивізм не має жодних фундаментальних критеріїв оцінки юридичних явищ, крім критеріїв державно-політичної доцільності ..., він не в змозі принципово відрізнити право від неправу, насильства, свавілля” [11, с. 14].

Заперечуючи подібну оцінку позитивізму, Р. І. Кондратьєв наводить наступні переконливі аргументи: по-перше, “якщо відкинути тоталітарні режими, то державно-політична доцільність може визначатись всенародно обраним парламентом через прийняті ним закони”, а, по-друге, “чинне (позитивне) законодавство у демократичній правовій державі не може бути не правовим, не може бути свавільним” [12, с. 36]. Саме тому,

підкреслює Р. І. Кондратьєв, “критикувати позитивне право тільки тому, що воно є виключно творінням держави, залежить від держави, підкорене державі без уточнення, про яку саме державу (політичний режим) йде мова, немає підстав” [12, с. 36].

У своєму надмірному захопленні природно-правовою теорією, коли раціональне сприйняття правових явищ деколи поступається емоціональному, прихильники даної теорії праворозуміння заявляють, що позитивне бачення права не сприймає все, що не є законом, юридичною нормою, що воно нехтує такими загальноцивілізаційними принципами як принципи соціальної справедливості і соціальної рівності. Подібне бачення є у волаючому протиріччі з законодавством сучасних демократичних, цивілізованих країн.

Підсумовуючи теоретичний аналіз проблеми становлення радянської теорії праворозуміння протягом визначеного нами хронологічного періоду часу, зазначимо наступне. Розвиток теоретичних уявлень про право в цей час визначався потребами реально існуючої економічної, державно-правової і політичної дійсності, партійними настановами і директивами. Тогочасна радянська дійсність з точки зору соціально-політичних та історичних реалій, поділялась на два відносно самостійні хронологічні проміжки часу. В межах першого післяреволюційного десятиліття, в період так званого воєнного комунізму та НЕПу, в процесі багаточисельних дискусій про долю права в умовах нової радянської дійсності стали виникати різні підходи і напрямки до трактування права. Мав місце певний плюралізм думок, хоча запропоновані концепції права були в руслі марксистсько-ленінської доктрини праворозуміння. Бути іншими в умовах соціально-економічної, державно-владної організації суспільства, духовно-ідеологічної дійсності, що виникли після революції 1917 року, ці концепції не могли. Разом з тим жорсткого партійного контролю та диктату за загальною спрямованістю та еволюцією правової думки з боку правлячої партії в рамках цього періоду не було.

На межі 20-30-х років ХХ ст., із закінченням періоду нової економічної політики, початком розгорнутого наступу соціалізму на усіх фронтах (відповідно до термінології того часу) етап творчого наукового пошуку, у зв'язку з установкою партії на формування “єдино вірної”, офіційної теорії права, закінчився. У 1938 році логічним завершенням реалізації генеральної лінії ВКП(б) на формування нової доктрини праворозуміння стало уявлення про право як суто нормативне явище, коли право і закон ототожнюються. Цей тип праворозуміння, який кваліфікується як позитивістський, в умовах чітко виражених тоталітарних ознак тогочасної радянської дійсності, коли зміст законів визначався політичною доцільністю, набував ознак позитивізму антиюридичного або умовного.

Список використаних джерел

1. *Исаев, И. А.* Понятия “законности” и “целесообразности” в советской правовой теории 1920-х гг. [Текст] / И. А. Исаев // Советское государство и право. — 1985. — № 10. — С. 12-18.
2. *Курский, Д. И.* Избранные статьи и речи [Текст] / Д. И. Курский. — [2-е изд.]. — М. : Госюриздат, 1958. — 219 с.
3. *Стучка, П. И.* Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права [Текст] / П. И. Стучка. — Рига : Латгосиздат, 1964. — 748 с.
4. *Плотниекс, А. А.* Петр Стучка и истоки советской правовой мысли. 1917-1925 гг. [Текст] / А. А. Плотниекс. — Рига : Зинотне, 1970. — 265 с.
5. *Рейснер, М. А.* Право. Наше право. Чужое право. Общее право [Текст] / М. А. Рейснер. — М., Л. : Госиздат, 1925. — 276 с.
6. *Пашуканис, Е. Б.* Учение о государстве и праве [Текст] : [учебн. пособ.] для комвузов и вузов / под ред. Е. Пашуканис. — М. : Партиздат, 1932. — 344 с.
7. *Пашуканис, Е. Б.* Общая теория права и марксизм [Текст] / Е. Б. Пашуканис // Избранные произведения по общей теории права и государства. — М. : Наука, 1980. — 271 с.
8. *Пашуканис, Е. Б.* Общая теория права и марксизм. Опыт критики основных юридических понятий [Текст] / Е. Б. Пашуканис. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Изд-во Ком. акад., 1926. — 123 с.
9. *Вышинский, А. Я.* Вопросы права и государства у К. Маркса [Текст] / А. Я. Вышинский. — М. : [Б. и.], 1938. — 126 с.
10. *Вышинский, А. Я.* Основные задачи науки советского социалистического права [Текст] /

- А. Я. Вышинский // Материалы 1-го совещания научных работников права, 16-19 июля 1938 г. — М. : Госюриздат, 1938. — 192 с.
11. Петрова, Л. В. Нариси з сучасної західної філософії права [Текст] : [навч. посіб.] / Л. В. Петрова. — Х. : [Б. в.], 1997. — 249 с.
12. Кондратьев, Р. І. Курс лекцій з філософії права (основні теми) [Текст] / Р. І. Кондратьев. — Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. — 88 с.

Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права

Надійшла до редакції 30.04.2011

Тополь Ю. А. Становление советской теории правопонимания (1917-1938 гг.)

История правовой мысли первых двух десятилетий советской власти — чрезвычайно важный период в формировании официальной доктрины правопонимания, которая не претерпела принципиальных изменений в течение всего последующего периода существования СССР. В статье на основе анализа работ ведущих представителей юридической науки рассматриваемого периода в контексте новой социально-политической и исторической действительности прослеживается эволюция научных представлений относительно понятия и содержания категории “право”.

Ключевые слова: право, правопонимание, юридическое мировоззрение, правовая доктрина, нормативный тип правопонимания, позитивистский тип правопонимания, психологический тип правопонимания.

Topol, Yu. O. Formation of the Soviet Theory of Law Cognition (1917-1938)

The history of legal thought during the first two decades of the Soviet power is an extremely important period in forming an official doctrine of law cognition that hasn't been greatly changed for the whole period of existence of the USSR. Having analysed the works of leading representatives of juridical science concerning this period of history in the context of modern social, political and historical reality, the article investigates evolution of scientific conceptions towards the idea and content of the category “law”.

Key words: law, law cognition, legal outlook, legal doctrine, normative type of law cognition, positivistic type of law cognition, psychological type of law cognition.

